

Inleiding

Op donderdagmiddag 27 juni 2013 heeft Edith Brugmans officieel afscheid genomen van ‘de academie’, alsook van ‘Thijm’. Zij nam toen afscheid van de Universiteit Leiden als bijzonder hoogleraar Wijsbegeerte in relatie tot de katholieke levensbeschouwing vanwege de Stichting Thomas More, van de Radboud Universiteit Nijmegen als universitair hoofddocent rechtsfilosofie en van het Thijmgenootschap als voorzitter van zijn wetenschappelijke raad. En zij nam afscheid als bestuurslid van deze laatste, door Edith zo geliefde ‘vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing’. Een dergelijk afscheid – een afscheid van maar liefst drie organisaties tegelijkertijd – kon en mocht uiteraard niet onopgemerkt voorbijgaan.

Voor Edith werd daarom op 27 juni 2013 aan de Radboud Universiteit Nijmegen een afscheidssymposium georganiseerd met als titel ‘Vergiffenis en het recht’. ‘Vergiffenis’ en ‘recht’ zijn twee begrippen die de rechtsfilosoof Brugmans karakteriseren en haar positie binnen de rechtsfilosofie bepalen: het recht als systeem van algemeen geldende regels waarmee de samenleving wordt geordend, een systeem dat het verdient én nodig heeft om filosofisch en wetenschappelijk te worden beschouwd en bestudeerd; en ‘vergiftenis’ als fenomeen en exponent van een levensbeschouwelijke traditie, een traditie die aan het objectieve recht kleur geeft, een traditie die, gegrond in een godsgeloof, het recht ‘menselijk’ maakt. *Recht voor mensen* (in meer algemene zin: rechtvaardigheid; in typisch christelijke zin: gerechtigheid), dat is, vermoed ik, wat de rechtsfilosoof Brugmans steeds als ideaal voor ogen stond en wat haar nog immer voor ogen staat. En ‘recht voor mensen’, rechtvaardigheid,

gerechtigheid, zijn waardevolle idealen die *te allen tijde* van eminent belang blijven. Voor deze idealen leven en strijden wij, om het wat àl te pathetisch uit te drukken.

Het Brugmansiaanse ideaal van ‘wetenschap’ (lees: rechtsbeoefening in filosofische zin) én ‘levensbeschouwing’ (dat wil voor Edith zeggen: in de katholiek-christelijke traditie) in relatie te brengen met *literatuur*: ziedaar het drievuldig interessegebied van Edith compleet en in vol ornaat. Het is geen toeval dat de dikste aflevering die onder redactie van Edith in de Annalenreeks van het Thijmgenootschap is verschenen (afl. 97.1; maar liefst 285 pagina’s), getooid is met de titel *De ziel in de literatuur*. In menige bijdrage aan deze fraaie bundel uit 2009 komt alles wat Edith als academica interesseert samen: wetenschap, levensbeschouwing en literatuur – een uiterst boeiende triniteit.

Tijdens het afscheidssymposium voor Edith hielden (in deze volgorde) haar Tilburgse collega Ernst Hirsch Ballin, haar Nijmeegse collega Sebastiaan Roes en haar Leidse collega Renée van Riessen een voordracht, evenals de eregast zelf – laatstgenoemde als onbetwiste uitsmijter. De voordrachten van Edith Brugmans, Renée van Riessen en Sebastiaan Roes zijn in deze bundel opgenomen. Daarnaast werden Ediths Thomas More-collega Rudi te Velde, haar SSR-collega Gradus Vrieze, haar Nijmeegse *collega proximus* Thomas Mertens en de Zuid-Afrikaanse emeritus collega Piet Meiring bereid gevonden om een bijdrage aan deze bundel te leveren. Al met al treft de lezer hierna opgeteld zeven bijdragen aan – voor de *insiders* onder ons: een heilig getal. Hiervan zijn er zes ‘Essays voor Edith Brugmans’, en door de afsluitende bijdrage van Edith zelf wordt dit zestal essays gecomplementeerd tot zeven.

Filosoof Rudi te Velde opent deze bundel met zijn bijdrage ‘Tussen slachtoffer en dader: de problematiek van vergeving in een post-christelijke cultuur’. Te Velde poogt in zijn bijdrage de wezenskenmerken van vergeving te

vatten door haar verschijning in de post-christelijke cultuur te vergelijken met die in het traditionele christendom. De ontvoering van, en de moord op, Gerrit Jan Heijn in 1987 door Ferdi E. en de reactie hierop van Heijns zoon Ronald Jan worden door Te Velde als voorbeeld gegeven van het denken over vergeving vanuit het *New Age*-gedachtegoed. Daartegenover stelt hij vervolgens de film *Dead Man Walking* uit 1995 als voorbeeld van een vergeving in 'christelijke' zin, waarbij de nadruk wordt gelegd op de schuldbelijdenis (de *confessio*) van de dader. Te Velde werkt deze 'christelijke vergeving' uit naar aanleiding van Augustinus' denken over schuld en vergeving, en diens beschouwingen over, en conflicten met, die belangrijke, ketterse stroming in het Laat-Romeinse, nog vroege christendom: het manicheïsme. De auteur komt tot de conclusie dat de, door het *New Age*-gedachtegoed geïnspireerde, vorm van vergeving mogelijk tekortschiet; deze is louter intermenselijk, te veel 'therapie', te veel *zelfvergeving*. Hierdoor dreigt het gevaar dat deze vorm van vergeving – zo kenmerkend voor onze post-christelijke cultuur – te weinig oog heeft voor de schuld van de dader en voor het door hem berokkende kwaad. En om deze reden kan deze 'New Age-vergeving' potentieel verworpen tot een 'kitschvergeving', een vergeving die al te zeer gekenmerkt wordt door sentimentaliteit. Het theologische begrip 'genade' speelt in deze vorm van vergeving dan geen rol meer.

(Godsdienst)filosofe Renée van Riessen verkent in haar bijdrage 'Vergeving en naastenliefde: mogelijk of onmogelijk?' het begrip 'vergeving', in haar woorden: 'de bereidheid om de misstap met alle kwaad die deze heeft aangericht niet meer aan te rekenen', zodanig 'dat de misstap niet meer tussen dader en slachtoffer staat, dat hij van geen betekenis meer is'. Zij doet dit door eerst het fenomeen naastenliefde te onderzoeken zoals dit in de redevoeringen van Kierkegaard naar voren komt in diens *Wat de liefde doet (Kjerlighedens Gjerniger)* uit 1847. Vervolgens gaat Van Riessen op zoek naar de *praktijk* van de vergeving

naar aanleiding van een roman en een novelle: de roman *Door mijn schuld* van Désanne van Brederode uit 2009 en de novelle *De zonnebloem* (*Die Sonnenblume*) van Simon Wiesenthal uit 1970. Vragen als: Is vergeving mogelijk?, Is vergeving onmogelijk?, Moet je vergeven?, doemen na lezing van deze literaire werken op. Als de mogelijkheid tot vergeving bestaat, dan lijkt deze mogelijkheid – aldus Van Riessen – niet van onszelf te komen maar van elders; dan is deze mogelijkheid ons geschonken, niet door ons op eigen kracht gemaakt; dan is er, kortom, sprake van ‘een geschapen ruimte’.

Oud-rechtbankpresident Gradus Vrieze laat in zijn bijdrage ‘Excuses afdwingen’ zien waarom het opleggen van excuses niet behoort tot het arsenaal aan sancties dat de rechter ter beschikking staat. De rechter legt eventueel boetes en verplichtingen tot schadevergoeding op, zelfs vrijheidsstraffen en taakstraffen, maar hij weigert excuses op te leggen. ‘Excuus’ en ‘excuses’ zijn geen juridische begrippen, de wet kent geen excuses; ‘het zijn gevoelens die gemeend moeten zijn, oprecht en spontaan’. Aan de hand van het werk van de Amerikaanse classicus David Konstan laat Vrieze zien hoe ‘vergeving’ in de Grieks-Romeinse tijd, en vervolgens – op verschillende wijze – in het jodendom en het christendom werkte. In onze tijd echter lijkt veeleer sprake te zijn geworden van wat Vrieze noemt een ‘sorry-cultuur’. Hij gaat in op de stalinistische showprocessen in de jaren dertig van de vorige eeuw in de Sovjet-Unie en vervolgens op een actueel thema: het Nederlandse slavernijverleden, en de reactie hierop van de Raad van Kerken in Nederland. Deze beide voorbeelden bevestigen wat Vrieze in het begin van zijn bijdrage reeds vermoedde: excuses kunnen niet door de rechter worden afgedwongen, want zij moeten (door de dader) oprecht gemeend zijn. Vergeving (door het slachtoffer) is een gunst; vergiffenis wordt *geschonken*, is een geschenk. De bijdrage van Vrieze aan deze bundel is een actualisering en – vooral – een uitwerking van een column die hij eerder onder de titel van

'Excuses eisen' publiceerde in: *Trema. Tijdschrift voor de rechterlijke macht* 2008-8, pp. 348-349.

De Nijmeegse rechtsfilosoof Thomas Mertens probeert in zijn bijdrage 'Geen vergeving voor Eichmann' een interessante, onderbelichte vraag te beantwoorden: hoe is het mogelijk dat de filosofe Hannah Arendt een voorstander was van de doodstraf voor de nazi-misdadiger en 'Holocaust-architect' Adolf Eichmann? Volgens Arendt was Eichmann immers een 'banale' dader en de vraag is uiteraard of zo'n dader – een dergelijke representant van de 'banaliteit van het kwaad' – bestraft dient te worden. Bovendien neemt vergeving, het vergiffenis schenken, juist ook bij Arendt een grote plaats in, zoals in haar (hoofd)werk *The Human Condition* (1958). Wanneer men niet kan vergeven, aldus Arendt, blijft men in de ban van de onomkeerbaarheid van wat ooit gebeurd of gezegd is, dan blijft men geheel en al door het verleden beheerst. Toch insisteert Arendt op Eichmanns doodstraf, omdat – zoals Mertens met reden suggereert – Eichmanns daden behoorden tot het 'radicale' kwaad – en dergelijk kwaad verdient wraak, zelfs in haar ultieme vorm van de doodstraf. Omdat Eichmann de 'pluriforme' aarde niet wilde delen met het joodse volk en met andere volkeren, kan van niemand worden verwacht dat hij de aarde deelt met Eichmann, aldus Hannah Arendt in haar verslag over het Eichmann-proces (1963). En daarom moest Eichmann hangen.

In zijn persoonlijk getinte en getoonzette bijdrage 'Waarheid, gerechtigheid, vergiffenis en versoening: die Zuid-Afrikaanse ervaring' neemt de Zuid-Afrikaanse theoloog en dominee Piet Meiring ons mee terug naar de jaren negentig van de vorige eeuw. In mei 1994 werd Nelson Mandela als president van het nieuwe Zuid-Afrika ingehuldigd, de eerste zwarte president na de afschaffing van de apartheid. Al vrij snel daarna werd onder voorzitterschap van de Anglicaanse aartsbisschop Desmond Tutu de Zuid-Afrikaanse *Waarheids- en Versoeningsskommissie* (wvk) ingesteld (1996), waarin Meiring zitting nam. Op indrin-

gende wijze schetst Meiring ons de problemen die de wvk te overwinnen had, zoals de vraag of de zoektocht naar de waarheid gevolgd moest worden door een verzoening van de slachtoffers van de apartheid met de daders; de vraag of godsdienst (religie) een rol mocht spelen in het proces van de verzoening (gegeven het feit dat meer dan 80% van de Zuid-Afrikaanse bevolking zich tot een godsdienst bekennt); de verhouding tussen enerzijds gerechtigheid en verzoening, en anderzijds tussen belijdenis en vergiffenis. Meiring sluit zijn bijdrage af met de vraag of nu, na twintig jaar, 'die droom bewaarheid' is. Er is veel bereikt en 'daar is lig op die horison!', luidt zijn conclusie, maar tegelijkertijd wordt Zuid-Afrika geconfronteerd met zeer veel politieke, economische en maatschappelijke problemen: verdeeldheid, (blank én zwart) racisme, corruptie, werkloosheid, armoede, zelfs honger. Met andere woorden: 'Ons het nog lank nie de eindbestemming bereik nie.' Meirings bijdrage is een Afrikaanstalige bewerking van zijn Engelstalige lezing die hij eerder als gastspreker in Auckland (Nieuw-Zeeland), Dublin en Londen gaf, onder de titel van 'Can swords really be hammered into plowshares? Reconciliation in Post-Apartheid South Africa'.

De Nijmeegse notarieel jurist en rechtshistoricus Sebastiaan Roes tracht in zijn bijdrage 'Vergiffenis in het erfrecht' een voorbeeld te laten zien van hoe vergiffenis heel concreet in het recht doorwerkt. Hij geeft een ruime beschouwing over vergiffenis in het Nederlandse erfrecht in het kader van het erfrechtelijke leerstuk van de zogeheten onwaardigheid (artikel 3 van Boek 4 van het *Burgerlijk Wetboek*). Sommige mensen zijn 'onwaardig', dat wil zeggen onbevoegd, om te erven; zij kunnen (zij mogen) niet erven. De reden hiervan is wangedrag jegens de erflater dat zó stuitend is, dat erven onredelijk en onbillijk zou zijn en strijdig met het algemene rechtsgevoel; strijdig ook met de openbare orde en de goede zeden. Roes zet de vijf wettelijke 'onwaardigheidsgronden' uiteen en hij geeft vervolgens een overzicht van de belangrijkste jurisprudentie ter zake:

de zaak van het Moordhuwelijk of het Verplegers-arrest uit 1990, de zaak van de onterfde, moordende kleinzoon uit 2002, de zaak van Johan en Maria uit de jaren 2005-2007 en de zaak van de Wageningse gifmoord uit 2013. Zijn bijdrage wordt afgesloten met een vergelijking tussen de vergiffenis in juridische zin en de vergiffenis in christelijke zin. Roes concludeert dat, behalve één belangrijke overeenkomst (de vergiffenis dient initiatief van het slachtoffer/de erflater te zijn), tussen beide soorten van vergiffenis twee markante verschillen bestaan. De christelijke vergiffenis eist (oprecht) berouw, en de vergeving (het vergiffenis schenken) dient volgens de christelijke leer ‘van harte’ te geschieden. Deze eisen stelt de Nederlandse ‘Erfwet’ van 2003 níet. Het *Burgerlijk Wetboek* stelt maar één eis, namelijk dat de vergeving ‘op ondubbelzinnige wijze’ geschiedt, dat wil zeggen: niet voor tweeërlei uitleg vatbaar.

Met haar bijdrage ‘Vergiffenis als juridische en literaire finale: happy endings’ sluit Edith Brugmans deze bundel af. Zij gaat in haar bijdrage in op het ethisch begrip van verlossend lijden dat door de Britse filosofe en romanschrijfster Iris Murdoch (1919-1999) wordt aangereikt. Brugmans betoogt dat Murdochs begrip te zien is als paradigma van vergiffenis omdat het een verklaring biedt van de plaats van vergeving ten opzichte van het recht, van de relationaliteit van de act van vergeving, van het erin betrokken altruïsme en van de finaliteit, namelijk een einde maken aan het kwaad. In Murdochs ethische benadering wordt een verbinding van verlossend lijden met geluk afgewezen. Toch is die verbinding noodzakelijk om de inspiratie tot vergeving te begrijpen. Edith Brugmans licht dit toe aan de hand van literatuur en het christelijke lijdensverhaal.